

Budwity północny sąsiad Jarnołtowa, część 1

Po północnej stronie Jarnołtowskiej ziemi, za jej częścią zwaną Jarnołtówkiem, leżą Budwity. Dawniej z Budwit do Jarnołtowa prowadziła, wprawdzie nie utwardzona ale piękna, aleja dębowa z murowanym wiaduktem nad torami kolejowymi. Dziś droga ta jest praktycznie nieprzejezdna, część ponad stuletnich dębów wycięto, a tory kolejowe zlikwidowano. Aby dojechać z Jarnołtowa do Budwit należy kierować się, w części nieutwardzoną drogą, przez Jarnołtówko i Gumniska Małe lub szosą przez Połowite, Kadzie i Budyty.

Jarnołtowo i Budwity łączy bliskie sąsiedztwo i wspólna jarnołtowska Parafia Rzymsko-Katolicka. Ich wzajemne powiązanie trwa od wieków. W zamierzchłych czasach był to wspólny obszar zamieszkiwany przez Prusów, zwany Gerią. W średniowieczu Krzyżacy urządzili w dzisiejszym Jarnołtowie kościół etniczny dla okolicznych wsi (tylko dla Prusów), w tym dla Prusów zamieszkałych na terenie dzisiejszych Budwit. Od drugiej połowy XV wieku do drugiej połowy XVII wieku zarówno Budwity jak i Jarnołtowo należało do szlacheckiej rycerskiej rodziny von Diebes. Do roku 1736 Jarnołtowo posiadało przywilej organizowania corocznie 3 jarmarków, na które przybywali mieszkańcy okolicznych wsi, w tym mieszkańcy Budwit. W latach 1884 – 1945 Budwity należały do urzędu stanu cywilnego w Jarnołtowie.

Bardzo korzystne położenie Budwit sprzyjało wczesnemu osadnictwu tych ziem. Bliskość do wody jeziora oraz lasów zapewniało łatwy dostęp do pożywienia. Natomiast szeroki pas jeziora od strony północnej i rozciągające się bagna od strony wschodniej stanowiły naturalną linię obrony. Tu należy pamiętać, iż ówczesne jeziora Piniewo i Sambród miały poziom wody wyższy o około 5 metrów od stanu dzisiejszego i zajmowały kilkakrotnie większy obszar oraz rozdzielał je jedynie mały przesmyk łądu z kanałem ulgi (zobacz mapę na fot. nr 1). Jezioro Piniewo w literaturze określane jest niekiedy jako jezioro Budwity, Budwickie lub Budniewskie. W publikowanym przez Polską Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych „Wykazie nazw wód stojących” określono jednak nazwę urzędową jeziora jako Piniewo. Przed 1945 rokiem nosiło ono nazwę See Bauditter.

Nazwa wsi Budwity do współczesnej była wielokrotnie zmieniana, można odnotować następujące kolejne jej formy: Baudsdienes, Buditien, Budithen, Bauditen, Bavdythen, Bavdithen, Bauditen, Budniewo, Budwity. Natomiast leżąca przy jej obszarze stacja kolejowa nosiła nazwę Ebenhöh (co wolno przetłumaczyć jako: Wzgórze Ebenów), a po nastaniu polskiej państwowości – Budwity. Dziś, gdy stację kolejową zlikwidowano jej budynek znalazł się w obrębie osady Gumniska Małe (dawniej nazywanej Klein Rüppertswalde, a przez pierwsze powojenne dziesięciolecie Mały Las).

Budwity jeszcze w czasach przedkrzyżackich były osadą pruską. Pierwsze wzmianki pisemne dotyczące tej miejscowości pochodzą najprawdopodobniej z roku 1271, kiedy to 24 lutego w Elblągu mistrz krajowy Dietrich von Gatersleben zapisał Prusom: Swanmuzelowi 8 włók i jego bratu Neyprotirnowi 4 włoki w Baudsdienes. W akcie określono też wielkość danin płaconych w zbożu, prawa i obowiązki wierności zakonowi. Akt spisano po łacinie, w obecności świadków, w tym komtura Dzierzgonia – Hermanna von Schonenberga i innych wymienionych czterech dostojników zakonnych. Istnieje tu jednak pewien problem, czy Baudsdienes oznacza późniejsze Bauditten, czy też może dotyczy zupełnie innego miejsca. Bowiem akt spisano po łacinie i jego fraza „(...) sub campo, qui vocatur Baudsdienes de lacu ante Butyn (...)” jest nie w pełni zrozumiała. Nazwa Baudsdienes w kontekście Budwit nie pojawia się w późniejszych dokumentach (ale nie pojawia się też wśród innych miejscowości na terenie Prus), wątpliwym jest co należy rozumieć przez Butyn. Możliwy jest też tu błąd piśmienny lub wynikający z tłumaczenia nazwy pruskiej na łacińską. Nie mniej jednak badacz historii Prus

profesor Arthur Semrau powyższy dokument nadania przyporządkował i opisał jako dotyczący ówczesnych Budwit.

10 sierpnia 1321 roku w Dzierzgoniu mistrz krajowy Friedrich von Wildenberg nadał braciom Wissegaude i Nicolaus – synom Craupone część pola Buditien. W akcie nie określono powierzchni, a jedynie granice nadanego pola. Z całą pewnością dotyczy on ówczesnych Budwit. Z aktu tego dowiadujemy się, że jedną z granic jest granica z wsią Jarnołtowo, drugą brzeg jeziora. Co ciekawe Prusowie ci obok podatku w zbożu (1 korzec pszenicy i żyta z każdych dwóch włók „Pfluge” i od każdej włóki „Haken” po 1 korcu pszenicy), obowiązku podwojny i budowy umocnień obronnych mieli też obowiązek świadczenia konno z bronią na wypadek zagrożenia wojennego. Z aktu tego wynika, że w ówczesnych Budwitach mieszkali już inni rolnicy.

15 czerwca 1369 roku Wernher von Romdorff komtur Dzierzgonia nadał braciom Jakubowi i Pawłowi von Sasnite 15 włók w Baudithen z prawem dziedziczenia i obowiązkiem świadczenia jednym koniem z bronią na wypadek zagrożenia wojennego. Nadał też prawo do sądów nad mieszkańcami nadanego terenu i możliwość połowu ryb w przyległym jeziorze.

W latach 1392-1399 jako właściciel Bauditen wskazywany jest Jorg von Sasnite.

W tym samym czasie Bauditen zamieszkiwali też wolni Prusowie, zaświadczają o tym wzmianki w dokumentach, w których przywołuje się nazwiska noszone przez Prusów. Na przykład odpowiednio w latach wymieniani są następujący wolni Prusowie jako zalegający z podatkiem: 1388 r. - Wopine i Gunthir; 1389 r. – Clauko, Nodap, Niclos, Glandien, Stheffan Scuden Sohn, Clawko Dywon; 1399 r. – Tycze, Glandym.

W latach 1452-1458 jako mieszkańcy i posiadający ziemię w Bauditen wskazywani są Clauko Dywon, Clement Diwen, Hans von Dywes, Klemens Dywes.

W okresie wojny trzynastoletniej (1454-1466) nastąpił intensywny napływ rycerstwa niemieckiego do Prus. Zakon nie mogąc ich spłacić pieniędzmi nadawał im dobra ziemskie. Wśród 96 osiadłych w ten sposób, w tym czasie, rodów szlacheckich wymieniany jest także ród von Dieben (późniejsza pisownia Diebes), który otrzymał majątek ziemski Budwity z Gizajdami, Budydami i Gumniskami. Już w 1457 roku Urlyk von Diebes został starostą w Hławie, a starostwo to ustanowione zostało jako dziedziczne. Diebesowie systematycznie powiększali swój majątek, a największego dorobku dokonał Jakub von Diebes, który około 1525 roku, w chwili tworzenia świeckiego państwa Prusy Książęce, został mianowany głównym skarbnikiem książęcym.

W drugiej połowie wieku XV majątek Budwity otrzymał Jakub von Diebes s. Baltazara, żonaty z Anną von Schortzen (Schartzen). Niestety aktu nadania nie udało się odnaleźć, ale fakt nadania jest bezsporny i wynika z późniejszego dokumentu, w którym książę Albrecht potwierdził synom Jakuba prawo do majątku, który posiadał ich ojciec.

W Królewcu, we wtorek 1 grudnia 1530 roku książę Albrecht nadał Jarnołtowo braciom Jakubowi von Dieben i Jerzemu von Dieben (późniejsza pisownia Diebes), synom Jakuba jako majątek rycerski. W akcie powyższym potwierdzono także prawo do majątków, które posiadał ich ojciec (Jakub von Diebes s. Baltazara), a w tym majątków z obszarem: Bauditten (Budwity) - 14 włók; Petersdorff (Piotrowo) - 11 włók wraz z jeziorem Reichenbachen (Rychlickie); las pomiędzy Löpen (Lepno) a Sassem (Sasiny) - 4 włóki oraz las Reichenbachen (Rychlicki); Reichpart - 18 włók; Pauditte (późniejsza nazwa Boditten, Budyty) - 10 włók; Neubartz - 3 włóki; Kettefeldt - 3 włóki; Geseneinen - 4 włóki;

Rüppertswalde (Gumniska) - 11 włók; Gischainen (Gizajny). A także na podstawie szczególnej łaski: wolny połów ryb na jeziorze Neimischen i jeziorze Lachsdorff; majątek Worietten (Woryty Zalewskie) - 16 włók; majątki Gloken (późniejsza nazwa Glocken, Niedźwiada) i Reichenbarten (Bartno) - 14 włók i 1½ morgi lasu.

Jednocześnie zobowiązał ich do wystawienia w każdej chwili 5 dobrze uzbrojonych sług, koni i uprzęży. Przy czym pierwszeństwo do własności uzyskał Jakub, a jeżeli umarłby bez spadkobierców Jerzy miał przejąć wszystkie prawa. Jakub von Diebes auf Bauditten s. Jakuba żonaty był z Anną von Creyzen.

W latach 1535-37 Jakub von Diebes pełnił godność starosty Bałgi [dziś rejon wsi Wiesiołoje (Бесёлое) w obwodzie kaliningradzkim], a dodatkowo kolejno w latach: 1536-41 – Hawy, 1537-42 – Ostródy, 1541-47 – Działdowa. W tym samym czasie jego brat Jerzy był starostą Rynu i Szestna, od księcia Albrechta otrzymał własny majątek 150 włók w Białej, Plewkach i Drozdowie.

Jakub von Diebes otrzymany w 1530 r. majątek ziemski powiększył kolejno o: Sasiny (Sassen), Rejsyty (Reysitien), Barty (Barten), Girgajny (Gergehnen), Tarpno (Tarpen), Dziśnity (Dosnitten) w gminie Rychliki. Tym sposobem majątek ziemski ówczesnego właściciela Budwit Jakuba von Diebes rozciągał się pasem ziemi od Woryt Zalewskich przez Girgajny, Barty, Jarnołtowo, Budwity, Sasiny, Bartno aż po Dziśnity i Rejsyty oraz las Rychlicki. Niestety najprawdopodobniej w Budwitach nie mieszkał i nie dbał też o rozbudowę wsi. Należał do elity szlachty pruskiej, łączyły go dobre stosunki z księciem Albrechtem o czym świadczy powierzenie mu funkcji starostów, nadawanie majątków, udział w naradach u księcia rozstrzygających sprawy wagi państwa. Na oryginale „Ustawy o Rządzie (Regimentsnottel) Prus Książęcych z roku 1542” obok innych 45 pieczęci istnieje pieczęć Jakuba von Diebes.

20 kwietnia 1573 r. Jakub von Diebes sprzedał swojemu zięciowi Feliksowi von Fink Piotrowo z przynależnym lasem i jeziorem Rychlickim. Od tego czasu majątek zaczął się zmniejszać, a jego centrum z Budwit przeniosło się do Jarnołtowa.

Spadkobierca majątku, Hildebrand von Diebes w 1583 r. sprzedał Fryderykowi von Dobeneck Niedźwiady, a 28 stycznia 1598 r. Oswaldowi von Reibnitz Rejsyty. Były to wprawdzie transakcje w obrębie rodziny ale przyczyniły się skutecznie do procesu trwałego rozdrobnienia zgromadzonego jednego majątku.

Kolejny spadkobierca budwickiego majątku Melchior Fryderyk von Diebes 18 grudnia 1626 r. sprzedał Ludwikowi Finck Sasiny i Girgajny. Do kolejnego uszczuplenia majątku doszło w roku 1668, gdy właścicielem był Hildebrand Erhard von Diebes, a kiedy to Budwity z przynależnymi folwarkami przejęte zostały przez Radę Szwedzką i przekazane rodzinie von Rappen. Rodzina ta nie osiadła w Budwitach na długo, zaledwie po kilku latach majątek odkupił od nich niejaki von Kleist. Jego potomek Adama von Kleist w roku 1794 Budwity z przynależnymi folwarkami sprzedał Fridrichowi von Auerswald. W tym czasie, jak opisał Johann Friedrich Goldbeck, Bauditten był to szlachecki majątek, folwark i wieś z 19 gospodarstwami (kominami).

W latach 1803 – 1827 Budwity należały do rodziny von Foelkersamb (najpierw Ernst von Foelkersamb, a później Otto Heinrich Friedrich von Foelkersamb).

W roku 1827 majątek nabył Gustav von Frantzius (*15.01.1798 w Gdańsku-†18.04.1875 w Berlinie), syn gdańskiego bankiera Gottharda Frantziusa. Nowy właściciel postanowił wykorzystać naturalne warunki geograficzne terenu i zlecił zagospodarowanie obszar pomiędzy ówczesnym Jezio-rem Piniewskim i Jeziorem Sambród poprzez budowę tam folwarku z młynem wodnym oraz budyn-kami gospodarczymi (rejon dzisiejszej osady Karczemka). Za jego sprawą w 1837 roku funkcjonował tam już młyn wodny wraz z zabudowaniami gospodarczymi (przekształconymi później w wozownię) nazwany Hoffnungsmühle - Młyn Nadziei oraz karczma, nazwana Hoffnung – Nadzieja. W tym samym czasie rozpoczęła się budowa kanału Oberländischer, zwanego później Kanałem Elbląskim, tor które-go przebiegał przez jeziora Piniewskie i Sambród (patrz fot. nr 2). Budowa kanału, ułatwiającego transport wpłynęła jednak negatywnie na funkcjonujący budwicki młyn. Obniżenie poziomu wody w sąsiadujących jeziorach o ponad 5 metrów odsunęło linię brzegową wody od folwarku oraz pozba-wiło wody napędzającej młyn. Młyn przestał funkcjonować.

Gustav von Frantzius zakupił, wykonany przez znanego berlińskiego architekta Carla Heinricha Eduarda Knoblaucha, projekt i w 1855 roku rozpoczął budowę budwickiego pałacu. Wcześniej, bo 8 kwietnia 1833 r. zmarła w Budwitach jego żona Elmira Angelica von Rottenberg, urodzona 6 maja 1800 r. w Gdańsku. Gustaw pozostał z urodzonym 13.04.1828 r. w Budwitach synem Theodorem Abrechtem. 21.11.1854 r. zmarła matka Gustawa - Frederike z domu Mühl.

W 1855 roku całą posiadłość w Budwitach (Bauditten) oraz folwarki w Budytach (Boditten), Gizjanach (Gischainen) oraz Gumniskach Dużych i Małych (Gross und Klein Rüppertswalde) przejął w ramach zamiany Wilhelm Ferdinand Julius Eugen Eben (*5.02.1816 Hanseberg-†12.12.1889 Bauditten). Eben w 1843 r. przejął od swojego wuja Clausa von Bulow stanowisko "Oberamtmann" i zarządcy Domeną (wojenno skarbową) w Pressisch Mark i podległymi powiatami oraz związany z tym majątek. W ramach zamiany w roku 1855 Eben przejął budwicki majątek z rozpoczętą budową pałacu, a von Frantzius objął zarządzanie Domeną i przeprowadził się do Pressisch Mark (Przezmark).

W tym miejscu należy przywołać położoną obok Zalewa osadę Półwieś. Jej tereny w średnio-wieczu należały do miasta Zalewa i nazywane były Habendorff. W późniejszym okresie nazwano ją Fuchsberg. Około roku 1850 ziemie te, od miasta Zalewa, wykupił Wilhelm Ferdinand Eben i wystąpił o zmianę nazwy wsi na Ebenau. W latach 1945–46 miejscowość ta nosiła nazwę Olszówka.

Wilhelm Ferdinand Eben obejmując budwicki majątek był już właścicielem dóbr w Ebenau, a że ten był znacznie większy, to Ebenau stało się folwarkiem dla ówczesnych Budwit. Spis majątków ziemskich z 1879 r. wymienia Bauditten i Ebenau jako wspólny majątek o wartości 15683 ówczesnych marek i powierzchni 2011 hektarów. Wilhelm Ferdinand Eben dobra w Ebenau przekazał swojemu najstarszemu synowi Wilhelmowi Eben (*12.01.1851 – †5.09.1924). Pozostali synowie odziedziczyli natomiast Budwity z folwarkami i usamodzielniony majątek jakim stały się ówczesne Gumniska Wiel-kie. Wilhelm ożenił się z Anną Lydią Dorothea Jenny von Auerswald (*31.08.1860 Faulen-†24.11.1892 Königsberg), ich pierwszy syn Hans zmarł w 1886 r. w Zalewie (patrz księga zgonów z 1886 r. poz. 64 miasto Zalewo), natomiast ich córka Ruth Agnes Elisabeth (*14.02.1887 Ebenau-†24.10.1979 Kelow-na, Kanada) poślubiła w 1910 roku Richarda Heinricha Stoppel s. Martina i Marii Liewin – właścicieli pobliskiego majątku Bądkki. Po śmierci Anny, Wilhelm ożenił się 5.05.1902 r. z Emmą Theklą Margarete Veroniką (Vera) von Reichel (*15.07.1877 Maldeuten - †17.05.1948 Bad Mergentheim). Miał z nią dwóch synów.

Spadkobiercą dóbr Ebenau został najprawdopodobniej Hans Wilhelm Eben-Ebenau s. Wilhelma, urodzony 29 grudnia 1903 r. w Ebenau, chociaż osobiście majątku po ojcu, w okresie przedwojennym, prawdopodobnie nie prowadził. Z książek adresowych wynika bowiem, że w latach 1939 i 1943 mieszkał w Berlinie przy Regensburger Str. 10a i podawał się tam jako przedsiębiorca i właściciel ziemski.

W roku 1932 majątek Bauditten (Budwity) z folwarkami Boditten (Budyty) i Gischainen (Gizajny) oraz cegielnią i mleczarnią, a także majątek Groß Rüppertswalde (Gumniska Wielkie) z mleczarnią stanowił własność pani Emmy von Eben [Emilie (Emmy) Luise Wilhelmine von Eben de domo Worlée, *25.01.1862 Hamburg - †18.12.1933 Bauditten] - żony zmarłego w 1924 r. generała Johannes (Hansa) Carla Luisa Richarda von Ebena.

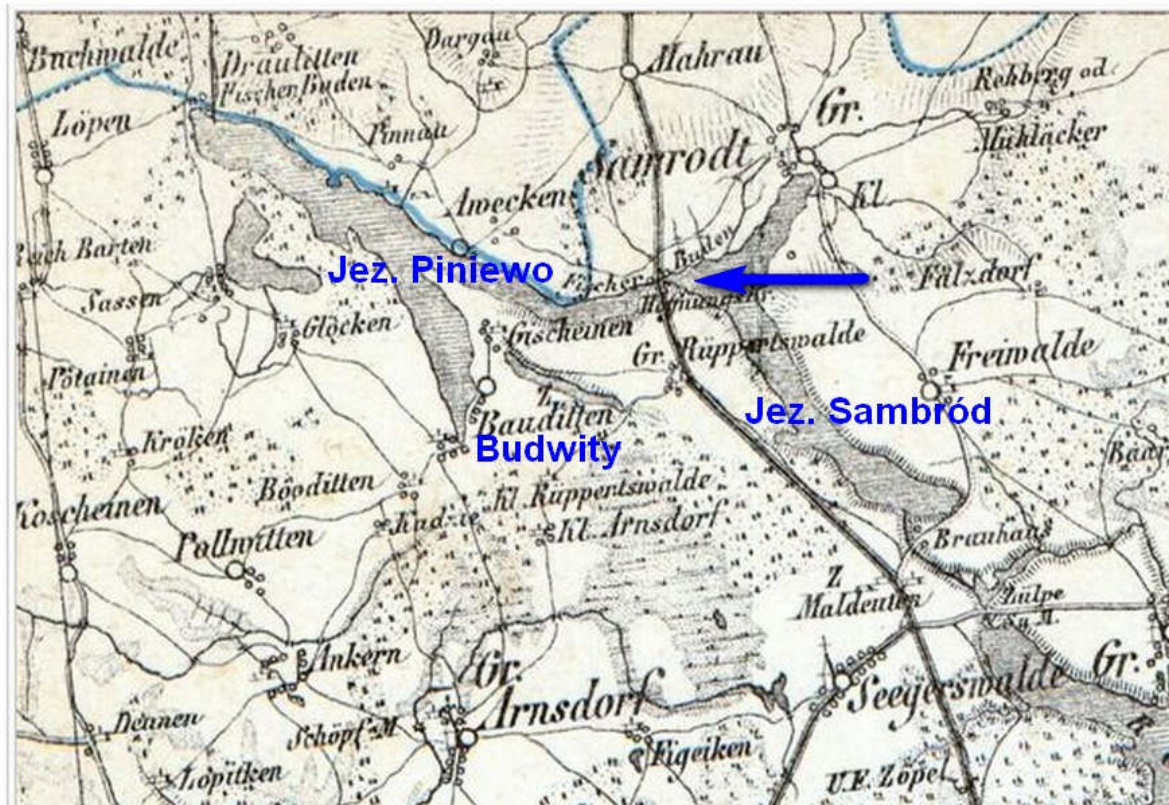
Warszawa, grudzień 2021 roku

Zbigniew Jerzy Woś
zbigwos[at]gmail[dot]com

BIBLIOGRAFIA

1. Arthur Semrau, Mitteilungen des Copernicus-Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn. H. 42. Toruń 1934.
2. Die Gemeinden und Gutsbezirke des Preussischen Staates und ihre Bevölkerung. Berlin 1874.
3. Genealogy of Gabriel Monod de Froideville. [online], [dostęp: 27 lipca 2016 r.]. http://www.monoddefroideville.com/Genealogy%20of%20Gabriel%20Monod%20de%20Froideville_wk739.htm#111
4. Grzegorz Szturo, Księgozbiory poniemieckie w powiecie morąskim w latach 1945 - 1947. Sprawozdania z archiwum Biblioteki Uniwersyteckiej w Toruniu.
5. Joanna Chłosta-Zielonka, Działalność Jana Grabowskiego w Olsztyńskim w latach 1945-1947 w świetle sprawozdań dla Ministerstwa Kultury i Sztuki. Komunikaty Warmińsko-Mazurskie nr 3. Rok 2004.
6. Preussisches Urkundenbuch. Tom 1, część 2. Królewiec 1909 r.
7. Wykaz nazw wód stojących. Komisja Standaryzacji Nazw Geograficznych. [online], [dostęp: 10 lipca 2016 r.]. <http://ksng.gugik.gov.pl/pliki/hydronimy2.pdf>

FOTOGRAFIE

Fot. nr 1. Mapa obrazująca przesmyk lądu pomiędzy jeziorami Piniewo i Sambród, w okresie przed budową Kanału Elbląskiego, przy którym powstał budwicki folwark z młynem.

Fot. nr 2. Mapa obrazująca połączenie wybudowanym Kanałem Elbląskim jezior Piniewo i Sambród, stan z początku XX w.